

It is established that the political and technological means of implementing legitimation strategies involve the formation of a consistent image of power. In real conditions of political openness, this is subject to manipulation.

The positive significance of normative-legal changes is revealed, which supports the image of the government as capable of controlled innovations. In such circumstances, political manipulation is a factor in giving positive meaning to the actions of existing centers of power.

In the context of democratic transformation, the legitimation of power requires broad social reforms without cooperation with leading social groups in order to increase their welfare.

It is noted that modern «manipulative ideology» is an eclecticism from different ideological traditions, aimed at convincing the broadest possible sections of citizens.

It was found that each new regime in the conditions of political transformations forms a situation of a new start of democratic reforms (in particular, as it was in Ukraine in 2014 and 2019).

It has been found that the means of misinformation, disorientation, the practice of silence, «post-truth» and «half-truth» are not just tools for persuading and creating a picture of the world. They embody the desire of the ruling group to gain control over society on a rational and technocratic basis.

It is proved that the practices of persuasion, deception, use of individuals and groups as objects of influence are inferior to the means of displacing the most effective forms of media presentation of political opponents.

Thus, the main means of manipulative legitimation of political power in the information-digital age and hyperbolization of political competition is to create an active context of positive and negative messages about power and regulate their balance.

Key words: *legitimacy, political manipulation, political communication, political technologies, political support, political trust, political space.*

УДК 37.015.31:172.12(477)

Н. П. Пашина
О. В. Мендрін

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розкривається важливість створення системи громадянської освіти для демократичного транзиту посттоталітарних країн та формування громадянської ідентичності в таких країнах. Розглядаються запропоновані концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Робляться висновки щодо впровадження змін у поточний стан реалізації громадянської освіти в країні задля її відповідності завданням формування громадянської ідентичності та забезпечення сталого демократичного розвитку.

Ключові слова: *громадянська ідентичність, громадянська освіта, громадянське суспільство, демократія.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-186-195

Громадянська ідентичність є однією з важливих ознак сталого демократичного розвитку як в стабільних демократіях, так і в країнах, що перебувають в процесі демократичного транзиту. Виступаючи, з одного боку, умовою для забезпечення демократичних процесів, з іншого, – вона, певною мірою, стає одним з їхніх результатів. Водночас, стійка громадянська ідентичність більшості громадян країни визначає наявність потужного громадянського суспільства, яке здатне створити відповідний баланс сил для держави. Актуальність формування громадянської ідентичності для України є надто високою, адже її існування має гарантувати подальший розвиток громадянського суспільства, яке тільки-но почало зароджуватись у країні. Одним із факторів, який може суттєво вплинути на подальший розвиток громадянської ідентичності є створення та функціонування системи громадянської освіти, яка б могла підтримати процес стабільного існування відповідних інститутів. Однак, попри певний прогрес у формуванні системи громадянської освіти, в Україні на фаховому рівні та в суспільстві виникають питання щодо відповідності змісту програм освіти завданню формування громадянської ідентичності, а також здатності такої освіти забезпечувати протистояння гібридним атакам на Україну з боку країни-агресора, що додає актуальності темі даної розвідки.

Метою даної статті є аналіз розроблених концепцій громадянської освіти як чинника впливу на процеси формування громадянської ідентичності в сучасній Україні.

Питання змісту громадянської освіти в Україні вивчались такими вітчизняними дослідниками як І. Жадан, С. Кисельов, С. Рябов. Розгляду окремих аспектів вітчизняної громадянської освіти, в тому числі, в порівняльному контексті, присвячені роботи О. Дем'янчука, Л. Калашник Т. Кравченко, С. Ткачова. Дослідження політичних аспектів формування громадянської ідентичності в Україні представлено у публікаціях Т. Бевз, О. Зорич, А. Зуйковської, М. Кармазіної, Н. Ротар, В. Яремчука.

Поняття громадянської ідентичності, та громадянської освіти, хоча й є усталеними у політичному дискурсі, втім, їхнє тлумачення може відрізнитись в певних авторських інтерпретаціях, що обумовлює необхідність окреслення смислового наповнення даних понять в межах нашої розвідки. Отже, громадянська ідентичність виступає однією з проєкцій політичної ідентичності, яка визначає підтримку та певне ототожнення особою себе із відповідним набором суспільних інститутів та політичною культурою, усталеними нормами політичної поведінки, що формується в процесі політичної соціалізації індивіда, результатом чого є засвоєння ним відповідних норм, сукупності поглядів, цінностей та оцінок явищ суспільно-політичного життя. Для сучасних ліберальних демократій та суспільств, що намагаються йти шляхом демократичного транзиту, до такої сукупності належать визнання цінності демократії, інтерпретація останньої у широкому розумінні (в трактуванні Р. Даля), право та вимога активної участі особи у політичних процесах на різних рівнях, а також внутрішнє прагнення до збільшення соціального капіталу через активну взаємодію в межах локальних та великих (рівня країни та міждержавних) спільнот. Громадянську освіту можна визначати широко, ледь не ототожнюючи із нею весь процес політичної соціалізації. Але в даній розвідці, ми будемо її розглядати як сукупність скерованих та організованих зусиль суспільства, що покликані «сприяти та формувати громадську участь шляхом розвитку компетенцій громадян (наприклад, ставлення, навичок та знань), необхідних для участі в громаді, уряді та політиці» (Scorza, 2011, с.231) через систему закладів освіти та виховання.

Громадянську освіту можна розглядати як спосіб до уможливлення накопичення громадянами соціального капіталу, у тому розумінні останнього, яке запропоновано

Р. Патнемом. Згідно із трактуванням відомого американського політолога, соціальний капітал тісно пов'язаний із громадянською чеснотою (*civic virtue*) і формується на основі «соціальних мереж і норм взаємності та довіри» (Putnam, 2000, с.16). Останні принципово важливі, адже й дозволяють з «чеснот» формувати «капітал», механізми такої «конвертації» забезпечуються тісною громадянською взаємодією, принципи здійснення якої індивід має засвоїти в процесі політичної соціалізації. Особливої ваги здатність до тісної інтеграції всередині громади набуває в мультикультуральному суспільстві, де процеси комунікації стають більш складними, оскільки відбуваються як всередині етнічних громад, так і на рівні міжетнічного спілкування індивідів та груп (Fennema and Tillie, 2008, с.366-367).

Водночас, ліберальна демократія ставить високу планку очікувань від громадян. Адже, зокрема, громадянська участь (*civic participation*): що є одним із способів функціонування демократії, безпосередньо пов'язана із «громадянською освітою та пізнавальною мобілізацією громадян (*cognitive mobilization of citizens*)», адже «здатність людей спілкуватися, організовувати, аналізувати, вести переговори та займати позицію з питань має бути співмірною (*commensurate*) з відповідними можливостями персоналу в державних установах та інших організаціях», тож «ступінь і форми громадянської участі залежать від громадянських настроїв [...], громадянських знань [...], а також громадянських навичок» (Matonyte, 2011).

Особливого значення проблема формування системи громадянської освіти набуває в посттоталітарних країнах, зокрема тих, що сформувались після розпаду Радянського Союзу і почали процес демократичної трансформації. Таке значення обумовлене сутністю процесів політичної соціалізації, адже певні настанови, цінності та принципи громадської залученості й участі (*civic engagement and participation*) можуть формуватись і поза системою освіти, обумовлюватись соціальним оточенням та попереднім досвідом, що, у випадку посттоталітарних суспільств, які такого досвіду не мають і не можуть його транслювати через практики повсякденної соціальної взаємодії, може уповільнювати та негативно впливати на проходження демократичного транзиту на його завершальних стадіях, під час демократичної консолідації. Адже остання передбачає «цілеспрямовану роботу по [...] утвердженню демократичних інститутів в суспільстві, [...] поширення в суспільстві поваги до демократичних правил гри» (Пашина, 2016, с.295). В такому випадку саме організована система громадянської освіти має стати джерелом накопичення суспільством теоретичних знань та початкових практичних навичок.

Питання про впровадження в Україні системи громадянської освіти постає наприкінці 1990-х років. Відомий український дослідник С. Рябов, датував початок прояву інтересу до розвитку цього напрямку часом проведення міжнародної конференції 1997 року, що була «присвячена питанням громадянської освіти із залученням широкої педагогічної громадськості, за участю міжнародних фахівців, які вже тривалий час займаються цією справою, як з країн Заходу, так і з країн СНД, а також ентузіастів, активістів громадянської освіти в Україні» (Рябов, 2001, с.5).

Певну активність у цьому напрямі проявили й державні органи влади. Зокрема, в 1999 році була прийнята постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства», що безпосередньо виначала необхідність «[р]озробити концепцію громадянського виховання як процесу оволодіння особистістю системою національних і загальнолюдських цінностей, формування патріотизму, відповідальності за долю нації, держави, розвитку психологічної

готовності та практичної здатності людини служити інтересам держави, вносити власний вклад у реалізацію національної ідеї» (Кабінет міністрів України, 1999). Представлена у наступному році Академією педагогічних наук «Концепція громадянського виховання» ставила на меті процес громадянського виховання формування «свідомого громадянина-патріота, тобто людину, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, спосіб мислення, вчинки та поведінка, спрямовані на розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні», водночас, громадянська освіта, на думку авторів «Концепції» виступає в якості «освітньої складової» виховання (Академія педагогічних наук, 2000). До інститутів, які мали, відповідно до документу, забезпечувати процес громадянського виховання зараховувались заклади формальної та неформальної освіти, засоби масової інформації та родини. Серед шляхів впровадження зазначались: 1) включення відповідної проблематики до існуючих програм та наукових планів; 2) розробка програм профільної освіти та методичних матеріалів на основі залучення світового досвіду (Академія педагогічних наук, 2000).

Як можемо бачити, запропонована «Концепція» намагалась поєднати в завданнях формування як громадянської, так і державницької ідентичності, у притаманний для політичного дискурсу кінця 1990-початку 2000-х років спосіб, ототожнюючи останню як із «служ[інням] інтересам держави», «патріотизмом» та «сприя[нням] формуванню соборності України», так і з темою «національної ідеї». Можна відзначити, певні позитивні риси появи документу, головню, – звернення уваги на необхідність розвитку громадянської освіти та початок вироблення відповідної позиції органів влади до її розвитку. До недоліків можна віднести: 1) декларативний характер документу, адже він не передбачав чіткого покладання на якусь із інституцій відповідальності за розвиток громадянської освіти; 2) зазначене раніше розмивання розуміння громадянської ідентичності, що позначилось на відсутності чіткого розподілу, принаймні на рівні теорії, відповідних проєкцій ідентичності; 3) намагання залучити до процесу громадянської освіти інститути, які не мають відповідних функцій, зокрема, церкви, яка за статтею 35 Конституції України відділена від процесу освіти громадян (Конституція України, 1996).

Вже 2005 року фахівцями Києво-Могилянської Академії (НаУКМА) у співпраці із Фондом Конрада Аденауера в Україні був представлений проєкт «Концепції політичної освіти в Україні». Разом із зміною визначення типу освіти з «громадянської» на «політичну», він містив ряд новацій, порівняно із розглянутим документом 2000 року. Першою, – можна вважати чітке розуміння мети політичної освіти, що відповідало розумінню сутності громадянської ідентичності. В представленому документі вона сформульована як «підвищенн[я] рівня політичної культури громадян України, коли люди добре розуміють головні ідеї й принципи демократії, здатні самостійно діяти для захисту власних прав та інтересів, інтересів своїх громад [...] своєрідний тренінг із громадянськості, школа, де людей навчають жити спільно, громадою» (Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005). Зміна назви документу не означала відмови від поняття про громадянську освіту, вона ставала частиною політичної й позначала сферу політичної соціалізації підростаючого покоління.

Значно розширено та структуровано було й перелік, що автори визначили як «систему політичної освіти», до якого окрім освітніх закладів було додано «навчання тих, хто здійснює професійне керування процесами суспільно-політичного життя – державних службовців та політиків», співробітників правоохоронних органів та громадян «різних вікових категорій». Частково виправлена була й проблема з відсутністю єдиного

координаційного та відповідального за освіту центра, яким, за новим проєктом, мала стати «Національна координаційна рада», а функції контролю та поліпшення якості освіти мав виконувати «Державний центр політичної освіти» (Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005).

Примітно, що в обґрунтуванні до «Концепції» один із її розробників значну увагу приділив питанню націленості запропонованого документу на сприяння розвитку демократії в Україні подекуди визначаючи запропоновану політичну освіту як демократичну, а потребу її запровадження обумовлюючи забезпеченням демократичних трансформацій в Україні (Рябов, 2005).

Тож, слід зазначити, що запропонований фахівцями НаУКМА документ був спробою запропонувати державі та фаховій спільноті оригінальну концепцію розвитку та поширення політичного знання в Україні. Його вирізняла чіткість у визначенні мети політичної та громадянської освіти, що відповідала потребі у формуванні громадянської ідентичності в Україні. Однак, практичного втілення запропонована «Концепція» не мала.

Вже у 2018 році в Україні була схвалена «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні». Метою громадянської освіти новий документ визначав «формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади», конкретизуючи в першому із завдань спрямованість на «формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності; сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм» (Кабінет міністрів України, 2018). Тож, можна бачити певний крок назад у чіткості розрізнення змісту громадянської та державницької ідентичності, намагання ототожнити цінність усвідомлення індивідом свого зв'язку із державою та його самоототожнення із цінностями певного типу політичної культури та відповідних політичних інститутів. Таке поєднання представлено й серед тих документів, на які посилаються в перших частинах «Концепції» 2018 року її автори, серед них водночас і «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді» і «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства». Зазначена «всеохопність», природньо, знайшла відображення в подальшому тексті документа, зокрема у визначенні переліку громадянських компетентностей, змістовних напрямів освіти тощо. Зокрема, в переліку громадянських компетентностей, які освіта має формувати в громадянах, поруч із власне громадянськими за своєю суттю (Кабінет міністрів України, 2018):

- 1) знання [...] принципів демократії, та здатність застосовувати їх у повсякденному житті;
- 2) розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших;
- 3) розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної справедливості;
- 4) знання та розуміння державного устрою, державного управління;
- 5) знання механізмів участі у суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом з прийняттям рішень на всеукраїнському та місцевому рівні;

б) відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті;

7) здатність до соціальної комунікації та вміння співпрацювати для розв'язання проблем спільнот різного рівня;

знаходяться й такі різні компетентності як:

1) здатність берегти українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками;

2) спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;

3) здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення.

Серед видів, що формують систему громадянської освіти, вирізняють: поруч із закладами освіти всіх рівнів, включаючи дошкільний, неформальну освіту (передбачає створення освітніх інформаційних ресурсів в цифровому середовищі та через систему закладів позашкільної освіти), інформальну (пов'язану із створенням ресурсів для самоосвіти через навколишнє середовище, книговидавництва, кінематограф і таке інше) та освіту дорослих (Кабінет міністрів України, 2018).

Затвердження «Концепції» дало початок для запровадження в життя відповідної освітньої програми, зокрема курсу «Громадянська освіта» для 10 класу, створення декількох навчальних посібників з курсу, а також методичних та інформаційних ресурсів задля його забезпечення (Citizen.in.ua, 2020).

Виходячи з того, що затверджена у 2018 році «Концепція» є діючим документом, висновок щодо його відповідності поставленому в документі завданню щодо формування громадянської ідентичності, варто робити враховуючи й наявні незалежні оцінки його практичної реалізації. До таких можна віднести експертні оцінки сторонніх аналітичних центрів щодо змістовного наповнення курсу та його нормативного й методичного забезпечення, а також результати тестувань громадянської обізнаності, які показують рівень володіння громадянами інформацією про власні права, що закріплені у Конституції, та основи державного функціонування.

Серед невіршених проблем, аналітики вказують на: 1) недостатнє нормативне забезпечення, що заважає ефективному керуванню (не ухвалена стратегія розвитку громадянської освіти в Україні); 2) низький рівень викладу матеріалу з окремих тем (вибори та виборчий процес), що унеможливає засвоєння необхідного обсягу знань та «формування електоральної компетенції» задля «вироблення навичок конструктивної і відповідальної участі у виборах» (Топалова, 2019).

Відповідно до результатів опитування викладачів предмету «Громадянська освіта» в школі, методичне забезпечення викладання залишається недостатнім (Громадська організація Мінзмін, 2020).

Щодо рівня громадянської обізнаності, то хоча з 2017 спостерігається позитивна динаміка у її зростанні, загальний рівень базових знань громадян у даній галузі лишається вкрай низьким (Ковб, 2021), що дозволяє говорити про недостатність зусиль щодо розвитку громадянської освіти задля забезпечення потреб сталого демократичного розвитку.

Отже, можна стверджувати, що у впровадженні та нормативному закріпленні функціонування громадянської освіти Україна пройшла певний, не завжди лінійний шлях, що знайшло відображення у створенні двох відмінних підходів до визначення змісту системи громадянської освіти, різного бачення покладених на неї завдань та очікувань від

реалізації. Зміст сформованої програми шкільної освіти потребує, за експертною оцінкою, доопрацювання певних розділів задля виконання покладених на викладання курсу функцій.

Аналіз затверджених та запропонованих концепцій дозволяє, на нашу думку, унаочнити відсутність чіткого розуміння сутності громадянської ідентичності та необхідність у його запровадженні в текстах урядових програм, що мають на меті її формування.

Водночас, задля створення умов для вироблення такої ідентичності, необхідно забезпечити указаний у прийнятій «Концепції» принцип наскрізної освіти протягом усього часу навчання у школі та після неї, залучення до її реалізації визначені у документі установи поза школою. Також ефективна громадянська освіта має передбачати практичне закріплення набутих знань та формування навичок у процесі: 1) активної участі в органах самоврядування закладів освіти; 2) залучення студентів та іншої молоді до громадської діяльності та волонтерських проєктів, спрямованих на розвиток інститутів громадянського суспільства та демократії; 3) екскурсії, зустрічі із представниками органів державного управління, місцевого самоврядування задля більш наочного ознайомлення із роботою відповідних установ.

Бібліографічний список

- Академія педагогічних наук, 2000. Концепція громадянського виховання. *Харківська правозахисна група Громадянська освіта*, [онлайн] 5 грудня. Доступно: <<http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Громадська організація Мінзмін, 2020. Дослідження думки освітян щодо громадянської освіти в Україні. *Громадська організація Мінзмін*. [онлайн] Доступно: <<https://bit.ly/3rfDVjG>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005. Концепція політичної освіти в Україні. *Лабораторія законодавчих ініціатив*, [онлайн] 7 квітня. Доступно: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>> [Дата звернення: 11 листопада 2021].
- Кабінет міністрів України, 1999. Постанова Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text>> [Дата звернення 20 листопада 2021].
- Кабінет міністрів України, 2018. Розпорядження Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Ковб, Н., 2021. Громадянська освіта в часи пандемії: рятівний інструмент для вчителя. *Освіта.ua*, [онлайн] 26 березня. Доступно: <<https://osvita.ua/school/reform/81963/>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Конституція України, 1996. *Верховна Рада України*. [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> [Дата звернення 21 листопада 2021].
- Пашина, Н.П., 2016. Демократична консолідація суспільства: сутність та специфіка. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія, Політологія*, 15, с.287-297.

- Рябов, С., 2001. Вітальне слово до учасників семінару. В: Інститут Кеннана. Київський проєкт. *Громадянська освіта в Україні*: Семінар м. Київ, 2 жовтня 2001 р. Київ: Kennan Institute Kyiv Project, с.5-6.
- Рябов, С., 2005. До обґрунтування Концепції політичної освіти в Україні. *Лабораторія законодавчих ініціатив*, [онлайн] 7 квітня. Доступно: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>> [Дата звернення 12 листопада 2021].
- Топалова, С., 2019. Впровадження громадянської освіти в українській школі: про компетентного виборця забули. *Аналітичний центр «Обсерваторія демократії»*, [онлайн] 15 січня. Доступно: <<https://od.org.ua/uk/внедрение-гражданского-образования/>> [Дата звернення 12 листопада 2021].
- Citizen.in.ua, 2020. Онлайн курс з громадянської освіти citizen.in.ua. *3D Демократії - Думаємо, дбаємо, діємо. Курс громадянської освіти*, [онлайн] 14 грудня. Доступно: <<http://citizen.in.ua>> [Дата звернення 11 листопада 2021].
- Fennema, M. and Tillie, J., 2008. Social capital in multicultural societies. In: D. Castiglione, J.W.V. Deth and G. Wolleb, eds. *The Handbook of Social Capital*. New York: Oxford University Press, pp.349-370.
- Matonyte, I., 2011. Civic Participation. In: B. Badie, D. Berg-Schlosser and L. Morlino, eds. *International Encyclopedia of Political Science*. Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.248-254.
- Putnam, R.D., 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Scorza, J., 2011. Civic Education. In: G.T. Kurian, ed. *The encyclopedia of political science*. Washington: CQ Press, pp.231-233.

References

- Academy of Pedagogical Sciences, 2000. Kontseptsiiia hromadianskoho vykhovannia [The concept of civic education]. *Kharkivska pravozakhysna hrupa Hromadianska osvita*, [online] 5 December. Available at: <<http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 1999. Postanova Pro zatverdzhennia Natsionalnoi prohramy patriotychnoho vykhovannia naseleння, formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia, rozvytku dukhovnosti ta zmitsnennia moralnykh zasad suspilstva [Resolution On approval of the National program of patriotic education of the population, formation of a healthy way of life, development of spirituality and strengthening of moral principles of society]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text>> [Accessed 20 November 2021]. (in Ukrainian).
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 2018. Rozporiadzhennia Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini [Order On approval of the Concept of development of civic education in Ukraine]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Fennema, M. and Tillie, J., 2008. Social capital in multicultural societies. In: D. Castiglione, J.W.V. Deth and G. Wolleb, eds. *The Handbook of Social Capital*. New York: Oxford University Press, pp.349-370.

- Institute of Civic Education NaUKMA, 2005. Kontsepsiia politychnoi osvity v Ukraini [The concept of political education in Ukraine]. *Laboratoriia zakonodavchyykh initsiatyv*, [online] 7 April. Available at: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine], 1996. *Verkhovna Rada of Ukraine*. [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> [Accessed 21 November 2021]. (in Ukrainian).
- Kovb, N., 2021. Hromadianska osvita v chasy pandemii: riativnyi instrument dlia vchytelia [Civic education during the pandemic: a lifeline for teachers]. *Osvita.ua*, [online] 26 March. Available at: <<https://osvita.ua/school/reform/81963/>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Matonyte, I., 2011. Civic Participation. In: B. Badie, D. Berg-Schlosser and L. Morlino, eds. *International Encyclopedia of Political Science*. Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.248-254.
- Pashina, N.P., 2016. Demokratychna konsolidatsiia suspilstva: sutnist ta spetsyfika [Democratic consolidation of the society: essence and specific features]. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriâ: Îstoriâ, politologiâ*, 15, pp.287-297. (in Ukrainian).
- Public organization Minzmin, 2020. Doslidzhennia dumky osvitian shchodo hromadianskoi osvity v Ukraini [Survey of educators' opinions on civic education in Ukraine]. *Public organization Minzmin*. [online] Available at: <<https://bit.ly/3rfDVjG>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).
- Putnam, R.D., 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Riabov, S., 2001. Vitalne slovo do uchasnykiv seminaru [Welcome speech to the participants of the seminar]. In: Kennan Institute. Kyiv Project. *Hromadianska osvita v Ukraini [Civic education in Ukraine]*: Sminar Kiyv, 2 October 2001. Kiyv: Kennan Institute Kyiv Project, pp.5-6. (in Ukrainian).
- Riabov, S., 2005. Do obgruntuvannia Kontsepsii politychnoi osvity v Ukraini [To substantiate the Concept of Political Education in Ukraine]. *Laboratoriia zakonodavchyykh initsiatyv*, [online] 7 April. Available at: <<https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>> [Accessed 12 November 2021]. (in Ukrainian).
- Scorza, J., 2011. Civic Education. In: G.T. Kurian, ed. *The encyclopedia of political science*. Washington: CQ Press, pp.231-233.
- Topalova, S., 2019. Vprovadzhennia hromadianskoi osvity v ukraïnskii shkoli: pro kompetentnoho vybortsia zabuly [Introduction of civic education in Ukrainian schools: the competent voter has been forgotten]. *Center for Political Analysis «Observatory of Democracy»*, [online] 15 January. Available at: <<https://od.org.ua/uk/внедрение-гражданского-образования/>> [Accessed 12 November 2021]. (in Ukrainian).
- Citizen.in.ua, 2020. Onlain kurs z hromadianskoi osvity citizen.in.ua [Online course in civic education citizen.in.ua]. *3D Demokratii - Dumaiemo, dbaiemo, diiemo. Kurs hromadianskoi osvity*, [online] 14 December. Available at: <<http://citizen.in.ua>> [Accessed 11 November 2021]. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 25.09.2021 р.

N. Pashyna
O. Mendrin

CIVIC EDUCATION IN UKRAINE AS A MEANS OF FORMING CIVIC IDENTITY

The importance of creating a system of civic education for the democratic transit of post-totalitarian countries and the formation of civic identity in such countries is revealed. The urgency of forming a civic identity for Ukraine is too high, because its existence should guarantee the further development of civil society, which has just begun to emerge in the country. One of the factors that can significantly influence the further development of civic identity is the creation and functioning of a system of civic education that could support the process of stable existence of relevant institutions.

The purpose of this article is to analyze the developed concepts of civic education as a factor influencing the processes of formation of civic identity in modern Ukraine.

The proposed concepts of civic education development in Ukraine are considered, including both official government projects and those proposed by initiative groups, in particular from the Institute of Civic Education NaUKMA. Conclusions are made on the implementation of changes in the current state of implementation of civic education in the country in order to meet its objectives of civic identity and ensure sustainable democratic development.

The authors conclude that in the implementation and regulation of the functioning of civic education Ukraine has followed a certain, not always linear path, which is reflected in the creation of two different approaches to determining the content of civic education.

According to the authors, the analysis of the approved and proposed concepts reveals the lack of a clear understanding of the essence of civic identity and the need to implement it in the texts of government programs. Effective civic education should provide for the practical consolidation of acquired knowledge and skills in the process of: a) active participation in the self-governing bodies of educational institutions; b) involvement of students and other young people in civic activities and volunteer projects aimed at developing the institutions of civil society and democracy; c) excursions, meetings with representatives of public administration, local self-government in order to get acquainted with the work of relevant institutions.

Keywords: *civic identity, civic education, civil society, democracy.*

УДК 327:355.426(569.1)“2011/...”

С. В. Шуляк
А. П. Гірман

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СИРІЇ (РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР)

У статті розглядається інтернаціоналізація громадянської війни в Сирії. Акцент зроблено на її регіональному вимірі, тобто втручання у сирійський конфлікт впливових регіональних акторів. Визначені найбільш активні зовнішні учасники війни, їхні мотиви та форми втручання. Проаналізовано основні підсумки іноземних інтервенцій та перспективи їх подальшого розвитку у контексті сучасної ситуації на Близькому Сході.